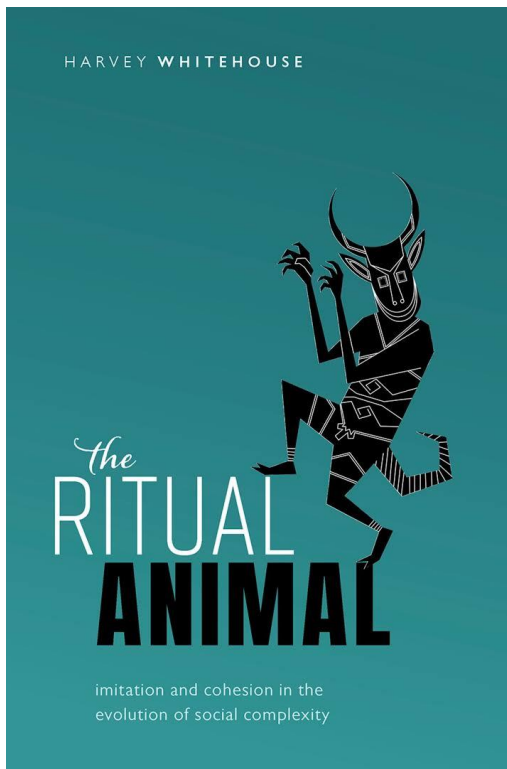

Ihminen on rituaalinen (ja sosiaalinen) eläin

Anna Jarske-Fransas
Helsingin yliopisto

Harvey Whitehouse 2021. *The Ritual Animal: Imitation and Cohesion in the Evolution of Social Complexity*. Oxford University Press, Oxford, e-kirja, 240 s.

Englantilainen antropologi Harvey Whitehouse on yksi kognitiivisen uskontotieteen oppialan perustajista ja tunnetaan uskontotieteen parissa erityisesti mooditeoriastaan, jonka mukaan perinteen välittämisen mekanismit voidaan luokitella imagistisiin ja opillisiin moodeihin. Imagistiseen moodiin kuuluu harvoin toistettuja, emotionaaliselta intensiteetiltään voimakkaita rituaaleja. Voimakkaat rituaalit luovat vahvoja siteitä osallistujien kesken, mutta perinteet eivät leviä laajalle. Whitehousen mukaan imagistinen moodi on kehittynyt ihmisen kulttuurissa huomattavasti opillista moodia varhaisemmin, jo paleoliittisellä kaudella. Opillisen moodin kehittyminen liitetään siirtymiseen järjestäytyneempään maatalousyhteiskuntaan ja siihen kuuluvat rituaalit ovat usein toistettuja ja emotionaaliselta intensiteetiltään vähäisiä. Perinteen välittyminen tapahtuu uskonnollisten auktoriteettien ja kirjoitusten kautta.

Harvey Whitehousen kirja *The Ritual Animal: Imitation and Cohesion in the Evolution of Social Complexity* on 250-sivuinen, tiivis katsaus Whitehousen työhön mooditeorian empiirisen testaamisen ja kehittämisen parissa viimeisen 15 vuoden aikana. Kirja on myös ensimmäinen, jonka Whitehouse on viiteentoista vuoteen kirjoittanut ja näin ollen kirjasta löytyy tuore katsaus mooditeoriaan. Johdannon mukaan Whitehouse on suunnannut kirjan, hieman yllättävästikin, erityisesti sosiaalitieteiden tutkijoille sekä opiskelijoille ja tämä painotus näkyykin selkeästi, mutta hän mainitsee kirjan soveltuvan myös aiheesta kiinnostuneille maallikoille. Muita tieteenaloja ei tässä yhteydessä mainita, mutta toki tutkimuksen monitieteinen yhteistyö tulee kirjassa selvästi esiin ja Whitehousen kirja on relevantti uskontotieteilijöille, erityisesti kognitiivisen uskontotieteen alalla.

The ritual animal longs to belong. From infancy, we copy those around us in order to be like others, to be one with the tribe. Other primates will copy behaviour that leads to transparent benefits, such as access to food. But only humans promiscuously copy actions that have no obvious instrumental purpose. (s. 196).

Whitehouse viittaa teoksensa nimellä näkemykseen siitä, että ihminen on rituaalinen eläin, ja ainoa eläin, joka oppii jo varhaisessa lapsuudessa jäljittelemään käyttäytymistä, jolla ei ole erityistä käytännöllistä päämäärää. Tällaista käyttäytymistä nimitetään esimerkiksi yli-imitaatioksi, mutta Whitehouse kutsuu käyttäytymistä kirjassaan ”kausalisesti läpinäkymättömäksi” (causally opaque). Käyttäytyminen vaatii runsaasti kognitiivisia resursseja, joten sen toteuttamisella täytyy olla jokin tarkoitus, vaikkakaan sillä ei ole käytännöllistä päämäärää. Whitehousen mukaan tällaisen rituaalisen käyttäytymisen tarkoitus liittyy ihmisen sosiaalisuuteen, sosiaalisiin siteisiin ja ryhmään kuulumiseen.

Whitehousen kirja jakautuu seitsemään lukuun, joiden puitteissa pyritään vastaamaan kysymyksiin siitä, miksi rituaalista käyttäytymistä ylipäätään esiintyy kaikilla ihmisillä, nykyään sekä kaukana historiassa, kuinka rituaalit yhdistävät ihmisryhmiä, miten rituaalit ovat vaikuttaneet yhteisöjemme kehittymiseen, sekä miten rituaalit voivat parantaa maailmaa tänä päivänä. Selittäessään rituaalien esiintymistä ihmiskunnassa Whitehouse pyrkii vastaamaan ”Tinbergenin neljään miksi-kysymykseen”, joilla pyritään selittämään tiettyjen ominaisuuksien esiintymistä organismeilla. Nämä kysymykset ovat 1) kuinka piirre kehittyy eliöllä 2) mitkä mekanismit laukaisevat piirteen esiintymisen 3) kuinka piirre vaikuttaa eliön selviytymiseen tai lisääntymiseen ja 4) kuinka piirre on kehittynyt eliön evoluutiossa. Tämän myötä Whitehouse tuo tutkimuksiinsa mukaan myös kognitiiviselle uskontotieteelle ominaisen luonnontieteellisen linkin.

Ensimmäisessä luvussa Whitehouse keskittyy ”kausalisesti läpinäkymättömään” käytökseen ja sen kehittymiseen ihmisellä. Esimerkkeinä käyttäytymisen esiintymisestä, sen oppimisesta ja merkityksestä Whitehouse esittelee lukuisia käyttäytymisen kopiointin kokeellisia tutkimuksia, joita hän on toteuttanut tutkimusryhmiensä kanssa eri kulttuuritaustoista tulevilla lapsilla. Tutkimuksissa on tullut esiin esimerkiksi se, että lapset kopioivat rituaalista eli kausalisesti läpinäkymättömää käytöstä tarkemmin kuin konkreettiseen lopputulokseen tähtäävää käytöstä, jota Whitehouse nimittää ”instrumentaaliseksi”. Jäljittely vahvistuu, mikäli lapsi kokee jollain tavalla jäävänsä ryhmän ulkopuolelle. Tutkimuksissa ilmeni myös, että kahden hyvin erilaisen kulttuurin (Slovakia ja Vanuatu) välillä ei ollut eroja siinä, miten lapset kopioivat rituaaleja.

Kirjan ensimmäisessä luvussa Whitehouse käsittelee myös sitä, miten maaginen ajattelu on tietynlainen liminaaltila tai yhdistävä tekijä kausaalisesti läpinäkymättömän ja instrumentaalisen kannan välillä, sillä kausaalisesti läpinäkymätöntä rituaalia todistava tai suorittava ihminen voi ajatella rituaalilla olevan maaginen tarkoitus ja lopputulos. Whitehouse nimittää tällaista rituaalia kvasi-instrumentaaliseksi.

Toisen luvun myötä Whitehouse tuo lukijan ajan tasalle mooditeoriasta ja siitä, miten teoriaa on testattu viimeisen 15 vuoden aikana. Hän avaa mooditeoriaa case study -esimerkkien kautta ja avaa myös sitä, miten teoriaa on testattu kvantitatiivisesti lukuisista kulttuureista saadun datan avulla. Kirjan toinen luku keskittyy myös imagistisen ja opillisen moodin historiaan ja evoluutioon. Yksinkertaistettuna Whitehouse yhdistää imagistisen moodin kehittymisen aikaan, jolloin ihminen on oletettavasti elänyt pienissä heimoissa ja opillisen moodin kehityksen maatalousyhteiskunnan kehittymiseen, ”maanviljelyn vallankumoukseen”, ja suurempien yhteiskuntien syntyyn.

Kirjan kolmannessa ja neljännessä luvussa Whitehouse keskittyy tarkemmin imagistiseen ja opilliseen moodiin ja esimerkiksi siihen, miten moodeihin kuuluvat rituaalit tukevat vahvojen sosiaalisten siteiden ja sosiaalisten ryhmien muotoutumista. Imagistisen moodin varhaisemmasta kehittymisestä huolimatta tämän moodin rituaaleja esiintyy myös nykypäivän yhteiskunnissa ja niistä Whitehouse käyttää hyvin ajankohtaista esimerkkiä sotilaiden voimakkaasta ryhmäytymisestä ja valmiudesta kuolla sisäryhmänsä puolesta. Imagistiset rituaalit luovat vahvan identiteettifusion, jolloin ryhmästä tulee merkittävä osa omaa identiteettiä ja ryhmän puolesta ollaan valmiita jopa kuolemaan. Opillinen moodi puolestaan auttaa paljon suurempia ihmisryhmiä, kuten kansakuntia, luomaan tietynlaisen laajennetun fusion, jossa tuntemattomat ihmisetkin koetaan osaksi sisäryhmää. Tähän liittyy kielteisenä puolena mahdollinen aggressiivisuus ulkoryhmää kohtaan, joka nähdään ihmisen historiassa esimerkiksi lukuisina sotina.

Viidennessä luvussa Whitehouse esittelee työn alla olevan mallin rituaalien evoluution käsitteeseen kolmen evolutiivisen maaston kautta, jotka ovat epigeneettinen, kognitiivis-kehityksellinen ja sosiaalis-historiallinen maasto. Tämä malli laajentaa Conrad Waddingtonin ehdottamaa geenien muokkautumista käsittelevää ”epigeneettisen maaston” mallia. Keskeinen tässä luvussa käsitelty kysymys koskee sitä, onko rituaalinen käyttäytyminen sisäsyntyistä vai opittua. Vastaus on: molempia ja tästäkin syystä rituaalisen käyttäytymisen tutkiminen hyötyy monitieteisestä yhteistyöstä. Mallin avulla Whitehouse pyrkii käsittelemään kompleksisia kysymyksiä rituaalien evoluutiosta monipuolisesti ja eri tasoilla evolutiivisten maastojen eli epigeneettisten, kognitiivis-kehityksellisten ja sosiaalis-historiallisten kysymysten kautta.

Kirjan kaksi viimeistä lukua käsittelevät tulevaisuutta. Kuudes luku tarkastelee, miten luvussa viisi esiteltyjä evolutiivisia maastoja voidaan käyttää nyky-yhteiskunnan ilmiöiden ja ongelmien tutkimisessa ja ratkaisemisessa. Seitsemännessä luvussa Whitehouse käsittelee esimerkiksi köyhyyttä ja COVID-19 pandemiaa koskevien kuvausten kautta sitä, miten evolutiivisten maastojen eri tasoja hyödyntäen ongelmiin voi olla mahdollista löytää parempia, eri näkökulmia huomioon ottavia ratkaisuja. Esimerkiksi halpa, mutta korkeaenerginen ruoka on saavutettavaa köyhyydessä elävälle (sosiaalis-historiallinen maasto), mutta aiheuttaa ongelmia evoluutiossa kehittyneen ihmiskehon suosiessa korkeaenergistä, addiktoivaa ruokaa (kognitiivis-opillinen maasto) vaikuttaen ajan kuluessa esimerkiksi sukukypsyyden aikaistumiseen (epigeneettinen maasto).

Tutkimuksen ongelmista Whitehouse nostaa esiin erityisesti kahden kulttuurin ongelman sekä siiloutumisen. Kahden kulttuurin ongelmalla viitataan kuiluun luonnontieteiden ja humanististen tieteiden välillä. Näiden kahden kulttuurin välillä ei monessa tapauksessa vallitse ymmärrystä siitä, mitä toisessa leirissä tehdään ja pahimmillaan suhtautuminen voi olla jopa vihamielistä. Siiloutuminen puolestaan tarkoittaa oppialojen välillä vallitsevaa yhteistyön puutetta. Monet toisiaan lähelläkin olevat oppialat saattavat vetäytyä oman siilonsa korkeiden seinien taakse luomalla teorioita, metodeja ja käsitteitä, joita on vaikea käsittää alan ulkopuolelta. Ratkaisuksi Whitehouse esittää ongelmakeskeistä lähestymistapaa, jossa tutkimusongelmaa lähestytään monitieteisen tiimin yhteistyöllä.

The Ritual Animal keskittyy ihmiseen rituaalisena eläimenä ja luonnollisesti muunlaiset eläimet jätetään lähes kokonaan mainitsematta. Whitehouse korostaa ehkä liiallisuuksiin asti ihmisen ainutlaatuisuutta rituaalisen käyttäytymisen saralla. Yhä enenevässä määrin tutkimus osoittaa, miten muihinkin eläinlajeihin pätevät ominaisuudet, joiden on aiemmin ajateltu olevan ihmisille ainutlaatuisia, esimerkiksi tunteet. Myös rituaalista käyttäytymistä on joidenkin tutkimusten mukaan esitetty olevan muunlaisilla eläimillä (esim. Harrod 2014). Tietyn ominaisuuden julistaminen ainoastaan ihmisellä esiintyväksi on nykyään jossain määrin lyhytnäköistä.

Whitehouse korostaa kirjassaan myös useassa otteessa ihmisen historian kahtiajakoa, jossa ihminen on muuttunut metsästäjä-keräilijästä maanviljelijäksi ja vaihtanut imagistiset rituaalit opillisiin. Tämän kaltaista ihmisen historian evoluutiomallia ja ”maanviljelyn vallankumousta” vastaan on kuitenkin esitetty kritiikkiä: tuoreimman arkeologisen todistusaineiston valossa ihmisyhteiskunnat ovat olleet jo varhain paljon monimutkaisempia ja suurempia, eikä kehitys ole ollut niin lineaarista kuin aiemmin on luultu. Termin ”vallankumous” käyttäminen on myös harhaanjohtavaa, sillä ihmiskunta ei suinkaan ole yhtäkkiä, yhdessä hetkessä siirtynyt maatalouteen. (Graeber & Wengrow 2021).

Kokonaisuudessaan *The Ritual Animal* on kiehtovaa, joskin paikoin haastavaa luettavaa. Kevyttä iltalukemista se ei siis ole, mistä toki kertoo jo kirjan osoittaminen erityisesti tutkijoille ja opiskelijoille. Kirjan ei siis ole tarkoituskaan olla populaari tietokirja. Sen sijaan kirja on kattava ja suhteellisen tiivis kuvaus mooditeoriasta, sen testaamisesta käytännössä ja viimeisen 15 vuoden työstä, jota Whitehouse on edellisten kirjojensa julkaisun jälkeen tehnyt. Kertauksen lisäksi kirja tuo esiin uusia ideoita ja maalaa kuvaa siitä, mihin Whitehouse keskittyy tutkimuksessaan nykypäivänä ja tulevaisuudessa.

Kirjallisuus

Graeber, David & David Wengrow

2021 *The Dawn of Everything*. London: Allen Lane.

Harrod, James B.

2014 The Case for Chimpanzee Religion. *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture* 8 (1): 8–45. <https://doi.org/10.1558/jsrnc.v8i1.8>